БАЛКАНСКИТЕ НАРОДИ В ПОРИВ ЗА НЕЗАВИСИМОСТ

Христо Глушков

Балканските народи загубват своята независимост и попадат под турско иго в края на XIV и в началото на XV век. Конфронтирани, отслабени и изолирани вследствие на феодалните размирици, техните владетели не успяват да се противопоставят успешно на дисциплинираната османска армия. Тя завладява обширни територии на юг от р. Дунав, във Влашко и Молдова, в Унгария и Южна Украйна, като демонстрира впечатляващ военен потенциал.[1] Турските победи застрашават владенията на Хабсбургите, които се отделят от територията на Османската империя чрез една зона, в която селата са разорени, а техните жители са принудени да се спасяват с бягство на север. Обезлюдяването на границата между двете империи е печален резултат, както на прилаганите от турците жестокости, така и на тактиката на изгорената земя, която европейците практикуват срещу турските нападения.

Много бегълци, напуснали заетите от турците балкански земи, се възползват от покровителството на австрийските гарнизони по границата. Привикнали с военните условия и опасности, те се съюзяват с австрийските власти и създават една нова институция – военна граница. За пръв път сръбски бежанци се настаняват по военната граница между Хабсбургската и Османската империя през 1538 г. Архидук Фердинанд I ги освобождава от данъци за срок от 20 години и им предоставя още редица привилегии[2]. Организацията на военните граници окончателно се изгражда след мирния договор от 1606 г., когато султанът приема за пръв път да преговаря като „равен с равен“ владетел с Хабсбургите.

По такъв начин през първата половина на XVII век Австрия получава нужния мирен отдих, за да стабилизира силите си срещу Османската империя. Военните граници в Хърватско и в Унгария са устроени така, че да спрат напредването на турската армия и практически да блокират опитите на султаните да нахлуят в Австрия и в Северна Италия. И тъй като по това време австрийското правителство има сериозни финансови затруднения, Виена използва ловко обществените институции на южните славяни, за да обезпечи ефикасна и евтина защита на своите владения. Съществена роля придобива задругата, която получава обществено признание през XVII–XIX век и практически се превръща в най-малкото военно обединение на сърбите, живеещи по военната граница.

До Карловицкия мир (1699 г.) установените в Унгария сърби са само временни жители, поставени под сюзеренитета на австрийския император. През май 1702 г.

военният съвет във Виена освобождава сърбите от унгарската администрация, гарантира им свободното изповядване на православната религия и подготвя признаването на задругата като основен елемент от организацията на военните граници. Описвайки ефектива на защитниците по р. Тиса, френският историк проф. Жан Нузий констатира увеличаването на техния брой с включването на „българска милиция". Той посочва източници, според които българите са 300 пехотинци и 225 конници.

Естествено морските сили в Европа се опасяват от възможността за значително проникване на Хабсбургите в Европейския югоизток и не насърчават опитите на Австрия да освободи Сърбия и да заеме двете ключови за турците крепости – Видин и Ниш. Русия също не е склонна да приеме създаването на силна империя в Централна Европа, която да граничи от р. Рейн до Черно море и да има амбиции за разширяване на югоизток за сметка на Османската империя.

От 1718 г. насетне, когато Евгени Савойски успява да присъедини значителна сръбска територия, както и Западна Влахия, започва ново съперничество на Балканите – между Русия и Австрия, което поставя началото на Източния въпрос. През XVIII век руските царе ориентират външната политика на страната в южно направление с оглед обезпечаването на достъпа до топло море. Петър I създава проекти за възраждане на християнските държави в Югоизточна Европа със съдействието на Русия, а „гръцкия проект" на Екатерина II, споделен с австрийския император Йосиф II през 1782 г., предвижда обособяването на държава Дакия и на гръцка империя[3].

Но през този период, както и през следващите десетилетия, стремежът на Австрия и Русия да установят своето влияние на Балканите се осъществява с различен подход и намерения. Хабсбургите гледат на територията на европейска Турция не само като на сфера на своето влияние, но и като на възможност да анексират част от тези земи. Виена полага усилия да разшири позициите на католическата църква сред сърбите, като един от методите за налагане на германизма в новопридобитите територии. От друга страна, сръбската православна църква получава от Хабсбургите привилегии, които нямат всички останали поданици, които не са католици. Но в случая, замисълът на династията е и да бъдат противопоставени сърби и унгарци[4].

Първоначално руските проекти не предвиждат териториални анексии на Балканите и дори не са основани на идеята за славянска взаимност, а на общата принадлежност към православието. Руската дипломация проявява реализъм и не планира разширяването на своите граници с територия в Югоизточна Европа, а търси възможности за налагането на своето политическо влияние. Призивите за завладяване на Проливите и Константинопол са присъщи на славянофилите и на отделни придворни групировки, но те никога не стават официална позиция на царското правителство.

Тези различия в балканската политика на Русия и Австрия обясняват както проявите на сътрудничество между тях във войните срещу Османската империя, така и периодите на продължително съперничество. През есента на 1768 г. Екатерина обявява война на Турция и нейната армия заема Дунавските княжества, Южна Бесарабия и Крим. Руските победи активизират европейската дипломация за енергична

подкрепа на Високата порта. Но докато Франция се надява на продължителна война, която да отслаби Русия, Австрия успява да сключи таен съюз с Турция и да получи Олтения и Западна Влахия. Любопитното е, че царското правителство научава за договорените териториални промени от английската дипломация, която му предоставя и копие на документа. В края на XVIII век Австрия се отказва окончателно от сътрудничество с Русия на Балканите.

Останала без съюзници срещу Османската империя, Екатерина възприема формулата, подсказана от руския дипломат Обресков, за религиозно покровителство на християнските поданици на султана като форма за поддържане влиянието на Русия. Глава 7 на договора от Кючук-Кайнарджа (1774 г.) е юридическото основание, което царското правителство използва до Кримската война за защита на православните народи, останали под скиптъра на султана. Освобождението на единоверците на Балканите се приема като историческа задача на Русия. Султанът се счита за духовен глава на всички мюсюлмани, независимо от тяхната държавна принадлежност. В такъв смисъл логично е да се разпространи подобен статут и на царя по отношение на православните и да се признаят неговите религиозни права за тяхното покровителство[5].

Възраждането на балканските народи и на идеята за обособяването на самостоятелни държави практически датира от началото на XIX век. Идеите на френското Просвещение, отстраняването на старите легитимни династии от Наполеон и руско-турските войни създават нова обществена атмосфера в Югоизточна Европа. Двете сръбски въстания са първия опит да се отхвърли чуждото господство и да се предостави самоуправление на малката героична нация. Те са последвани в началото на 20-те години от въстанията във Влашко, Молдова и Гърция. Жестокостите, които извършват турците – обесването на православния патриарх, избиването на жени и деца, грабежите над беззащитни християни, предизвикват възмущение в цяла Европа и съчувствие към съдбата на балканските народи.

Английският външен министър Канинг енергично реагира и рязко променя политиката на Лондон по гръцкия въпрос. През 1823 г. той обявява, че Англия признава Гърция и Турция за две воюващи страни и с този акт той всъщност признава законния характер на гръцкото въстание, пренебрегвайки съзнателно основните принципи на Свещения съюз. Канинг обективно дава тласък и на общественото движение в Европа в подкрепа на Гърция. Влиятелни творци от различни страни, между които Пушкин и Байрон, се обявяват в подкрепа на гръцките искания за независимост. С прогръцката си позиция Канинг засяга най-чувствителното място в отношенията между Русия и Австрия – общото им поведение към Турция. Ръководен от интересите на православието и от стремежа да не подкопае монархическите принципи на Свещения съюз, Александър I подготвя проект за подчинена на султана гръцка държава.

Но Канинг се нуждаел от свободна и независима Гърция. Той преценява балканските християнски нации като по-перспективен съюзник в сравнение с изпадналата в дълбока социална, финансова и политическа криза Османска империя. По негова инициатива през април 1826 г. е подписан англо-руски протокол, който предвижда обособяването на Гърция като зависима от султана държава. Впоследствие към този

договор се присъединява и Франция, която се опасява подялбата на Европейска Турция да не се извърши без нея. Гръцкият въпрос и неговото разрешаване е съпроводено от сериозни деформации в организираните в Свещения съюз държави и предизвиква провал на едно от важните решения на Виенския конгрес – поддържането на принципа на легитимизма и борбата с националните движения в Европа и в Южна Америка.

Адрианополският мир от 1829 г. узаконява независимостта на гръцкото кралство и автономията на Молдова, Влашко и Сърбия. Високата порта е принудена да признае съществуването на две балкански държави – кралство Гърция и сръбското княжество. Разширена е автономията на двете дунавски княжества – Влашко и Молдова. В българските земи започва борбата за самостоятелна църква с богослужение на църковнославянски. Аспирациите на балканските народи за религиозна и политическа самостоятелност получават решителна подкрепа от европейските държави през първите десетилетия на XIX век в трудния и деликатен път на утвърждаване на свои конституционни и религиозни институции.

Кримската война е вторият етап в епичната борба на балканските народи през XIX век за отхвърляне на турското господство и за създаване на национални държави. Победата на европейската коалиция и Турция над Русия я лишава от правото на едностранно покровителство на балканските християни, от военен флот в Черно море и от достъп до устието на р. Дунав. В съюзния договор с Турция Лондон и Париж гарантират не само съществуването, но и интегритета на територията на своя съюзник султана и по такъв начин превръщат гърци, сърби и българи в жертви на „равновесието" между Великите сили. Това изолиране на Русия я принуждава да възприеме предпазлива външна политика, лишена от инициативи и от възможности за осъществяване на самостоятелни дипломатически начинания. По внушение на Горчаков царското правителство се обявява за колективна намеса на Великите сили в Османската империя и за синхронни действия в защита на балканските християни[6].

Турция се оказва единствената държава през XIX век, която, независимо от статута ѝ на победителка в Кримската война, бе принудена да отвори пазарите си за западноевропейските фабрични изделия и обективно се оказва под финансовия и политически контрол на своите съюзници. По тяхно настояване шумно и тържествено са провъзгласени султански актове за реформиране на многонационалната империя, за изравняване правата на мюсюлмани и християни, за утвърждаване на общоимперското единство под покрива на „османеца". По много причини усилията за провеждането на реформи в Турция не се увенчават с успех. Непреодолима пречка се оказва традиционното мюсюлманско високомерие по отношение на християните, консерватизма на влиятелните паши и висши чиновници. В този смисъл неуспехът на реформите не е вина на малцината турски реформатори и привърженици на конституционното управление като Митхад, а тяхна беда.

Оказва се, че е невъзможно да се прекъсне естественият стремеж на балканските народи за обособяване на свои самостоятелни държави само заради химерата за общоимперско единство. През 1859 г. Влашко и Молдова се обединяват,

избират Александър Куза за княз и със съдействието на Франция и Русия е осъществено обединението на двете дунавски княжества. Срещу нарушаването на клаузите на Парижкия мир от 1856 г. единствени протестират Турция и Австрия, но войната, която Виена неуспешно води срещу Франция и Сардинското княжество, я принуждава да бъде отстъпчива[7]. Междувременно въстанието в Крит, предизвикано от произвола на турската администрация на острова и желанието за обединяване с Гърция, четническото движение в България, преврата през 1866 г. в Румъния, недоволството на сърби и гърци, останали под властта на Високата порта, са свидетелства, че балканските народи с още по-голяма енергия продължават усилията за национално обособяване.

Но през 60-те години на XIX век все по-ясно се открояват проявите на недоверие между лидерите на балканските нации, амбицията за територии и за първостепенна роля в борбата срещу Турция, пренебрегване интересите на съседните православни народи. Съюзът между Сърбия, Черна гора и Гърция от 1866–1868 г. и опитите да бъдат приобщени Румъния и политическата организация на заможната българска емиграция на север от р. Дунав „Добродетелна дружина“ няма практически успехи тъкмо поради стремежите за лидерство и незачитане на съюзника. Нереализуема се оказва и идеята за създаване на балканска федерация. В Сърбия и в Гърция са формулирани амбициозни национални програми – „Начертанието“ и „Мегали идея“, в които на българите се отрежда второстепенна роля[8]. Балканските владетели не проявяват искреност в отношенията помежду си, не обединяват усилията си за обща борба срещу Високата порта, а предпочитат да се обвържат с някоя от заинтересованите Велики сили за разрешаване на националните си проблеми. Докато гърците се ориентират към Англия, сърбите гравитират между Русия и Австро-Унгария, румънците към Германия, то българи и черногорци очакват съдействие от Петербург.

Всички европейски дипломати, познаващи състоянието на Османската империя, са единодушни в констатацията си за изключителната роля на религията в обществената система на многонационалната държава. Сред християнските поданици на султана религиозният глава е приеман като най-авторитетния представител на нацията. Тъкмо затова кризата в Турция през 70-те години активизира дейността на австрийски и италиански католически ордени, на протестантски мисии от Англия и САЩ, както и на представителите на руската православна църква. И ако до началото на XIX век православието като религия на мнозинството от населението на балканските народи изпреварва проявите на националността, то през следващите десетилетия се проявява видимо разграничаване в езика, манталитета и стопанската предприемчивост на балканските нации. „Православието формира духовния облик на народа – констатира руският историк проф. Виноградов – под неговата сянка се формира националната култура и под неговото знаме се разгръща освободителната борба.“[9]

След Кримската война Русия изгражда балканската си политика на принципа за единство на православието. Руският посланик в турската столица генерал Игнатиев добре разбира същността на българо-гръцкия църковен спор и настоява за реформиране на вселенската Патриаршия, която отстоява с предимство интересите на

гръцкото духовенство и държава[10]. С фермана от 1870 г., който узаконява обособяването на самостоятелна българска църква, Високата порта признава принципа на националностите и разделя православните си поданици на славяни и гърци. Отстраняването на гръцкото църковно влияние засилва националното самочувствие на българската нация. В този смисъл съвсем не е случайно убеждението в значителна част от руското общество, че обявявайки война на Турция през април 1877 г., всъщност Русия ще воюва за защита на православната вяра.

През лятото на 1870 г. Андраши се среща с Милан Обренович и го убеждава да се откаже от проекта за обща сръбско-българска държава, от съюза с Гърция и общото намерение за война срещу Турция. Виена предлага на сръбския княз дружба и покровителство, за да си разширят територията по мирен път като си поделят Босна и Херцеговина. Няколко месеца по-късно, по време на Френско-пруската война (1870 г.), дипломацията на Австро-Унгария ориентира Сърбия вече към разширение в посока към стара Сърбия, без да е обезпечила съгласието на останалите Велики сили, както и на Турция. Но още тогава половината от населението на Косово са албанци, а след тях следват почти с еднакви проценти сърби, българи, турци и гърци. Сръбското население се оказва мнозинство в североизточната част на вилаета. В етнически план Стара Сърбия през 70-те години на XIX век не е еднородна във всички райони[11].

Въстанието в Босна и Херцеговина през 1875 г. не намира първоначално широк отзвук в Европа. Още в първите дни след началото му редакцията на влиятелния френски вестник – „Фигаро" се обръща с въпрос към читателите на вестника – какво знаете за Херцеговина? Оказва се, че мнозинството от тях имат много неясна представа за жителите на Западните Балкани, за тяхната религия и политически режим. Една част изказват предположение, че така се нарича новата звезда на балета, а други, че това е музикален инструмент, изобретен от Херц. Събитията на Балканите интересуват дипломати и стопански дейци – инвеститори в строежа на железопътни линии в Османската империя и балканските княжества, журналисти, членове на географски и научни дружества.

Още през лятото на 1875 г. европейските дипломати констатират безсилието на турското правителство да възстанови обществения ред във въстаналия район. От техните донесения става ясно, че прекомерния оптимизъм на турските министри е отстъпил място на отчаяние от липсата на пари и обучени офицери. Съществено значение за ограничаването на въоръжената съпротива срещу Високата порта придобива позицията на двете съседни княжества Сърбия и Черна гора, на Румъния и Гърция, както и на двете велики сили – Русия и Австро-Унгария.

Френската дипломация обявява желанието на своето правителство балканската криза да се решава съгласувано и обмислено от Великите сили като се избягва дори най-незначителната проява на самостоятелен демарш или демонстрация на сила. Министрите в Париж имат сериозни опасения, че лишенията на мюсюлманското население, което поради финансовите затруднения на Високата порта е изпаднало в истинска мизерия, ще ориентира фанатизма на правоверните срещу християните в

Европейска Турция. Това се чувства най-ясно в турската столица, където с малки изключения цялото мюсюлманско общество живее без индустрия и търговия като разчита единствено на бюджета за получаването на малки дажби.

Канцлерът на Австрия Андраши напълно одобрява миролюбивата позиция на Франция, но подчертава и сериозните опасности за мира на Балканите. Изпълнен с лицемерие, той декларира, че Виена не желае никакви териториални придобивки, макар че му се приписва желанието да включи в границите на дуалистичната империя Босна и Херцеговина. Според Андраши двете провинции са непродуктивни и с разстроено стопанство, а усилията на Турция да ги омиротвори не дават положителен резултат.

През пролетта на 1876 г. европейските кабинети се договарят за идентичен демарш чрез своите дипломати в Белград и в Скутари пред княз Милан и княз Никола за ненамеса и предпазване от всяка инициатива, която би могла да се изтълкува като окуражаване на бунтовниците. Милан отхвърля упреците за някаква връзка между мерките за предпазване, възприети от сръбската армия и въстанието в Херцеговина. Френският дипломатически агент е принуден да му напомни, че Сърбия е защитена от турска агресия с клаузите на Парижкия мир от 1856 г. и че тя ще извърши най-голямата непредпазливост, ако възприеме провокативно поведение. След дълго отсъствие в Черна гора пристига френския консул Колона Сесалди, който веднага апелира за въздържаност пред княз Никола. В края на февруари 1877 г. външният министър на Франция дук Деказ му изпраща указание в този смисъл: „Желанието на Европа е да се възстанови спокойствието в Херцеговина и първото условие за това омиротворяване е черногорците да не окуражават въстанието".

Милан и Никола не се вслушват в съветите на европейската дипломация. Прибързано, авантюристично и необмислено в края на юни 1876 г Сърбия и Черна гора обявяват война на Турция. С малки армии, лошо въоръжени и екипирани, при абсолютната липса на пари, двете княжества са обречени да бъдат победени, въпреки храброто поведение на сърби и черногорци. Напразни се оказват надеждите, че войната срещу Турция ще предизвика надигане на всички балкански християни. В сръбската армия се включват много българи и няколко хиляди руски доброволци, организирани от ген. Черняев и славянските комитети, но и тяхното участие не променя хода на конфликта.

Войнствените сърби увличат княз Милан, подтиквайки го към енергично и решително поведение. Френски дипломат в Белград предава внушенията на тази сръбска група към краля: „...Ако ние сме победители Вие ще имате едновременно чест и изгода; а ако ние загубим, най-напред е почти сигурно, че Европа няма да допусне турците да завладеят Сърбия временно и дори при тази песимистична хипотеза, Вие ще получите популярност и обич вследствие на общото нещастие за Вас и Вашия народ; тази популярност ще обезпечи Вашето бъдеще и прогреса на Вашата династия на сръбски трон".

На 30 октомври 1876 г. външният министър на Сърбия Ристич изпраща тревожна телеграма в Русия, че ако не се постигне в кратък срок примирие, турците ще

влязат в Белград „Нужно е да се преустановят неприятелските действия – съобщава той – иначе катастрофата е неизбежна. Не губете и минута.“ За да се избегне пълната катастрофа на сръбската войска руското правителство отправя ултиматум на Високата порта за прекратяване на военните действия. Турция се оказва все още силна и с достатъчно материални ресурси, за да победи Сърбия. Мирният договор е подписан през февруари 1877 г., но княз Милан и неговите министри не се примиряват с поражението и за да стабилизират незавидното си положение предлагат на Русия военно съдействие.

Князът не получава подкрепата нито на Скупщината, в която преобладават депутатите радикали и привърженици на династията Караджорджевич, нито на руския дипломатически агент Карцов. Той е на мнение, че от сръбския кабинет Русия не може да очаква никаква подкрепа, влошава личните си отношения с Милан и в началото на март 1877 г. напуска Белград. Останал без необходимата му подкрепа, както в княжеството, така и в Европа, княз Милан е принуден да се ориентира към предпазлива външна политика и да не се съблазнява от внушенията на славянофила ген. Фадеев, който го насърчава за нова война с Турция.

За да обезпечи неутралитета на Австро-Унгария в случай на война с Турция руското правителство след много колебания жертва интересите на Сърбия. В началото на 1877 г. Русия дава съгласието си Виена да окупира Босна и Херцеговина заедно с обещанието да не създава голяма славянска държава на Балканите. В началото на юни 1877 г. Александър II се среща с Милан и сръбския военен министър Ристич в Плоещ след като упорито е отлагал разговорите. Царят приема исканията за финансова подкрепа, необходима за модернизирането на сръбската армия и предупреждава княза, министрите и висшите офицери, които го придружават, да се пазят от Австрия. На срещата Русия не поставя изискването сърбите да се включат в започналата война с Турция.

Не бърза с подновяването на военните действия и правителството в Белград. След неуспешните първи атаки срещу Плевен е взето решение да изчакат до есента, когато изходът на войната ще е ясен. В Плоещ князът обещава, ако получи пари, да атакува Турция само след един месец. На 13 юли от Търново командващият руската дунавска армия Николай Николаевич отправя записка до царя, в която напомня за обещаните в Плоещ един милион сребърни рубли за Белград. Точно след месец парите са преведени в сръбската столица, където пристигат и двама висши руски офицери – Бобриков и Церетелев.

Те са изпратени в Белград с деликатната и сложна мисия да тушират политическите страсти в страната. Либералният кабинет е изправен пред активната опозиция на консерватори и либерали, както и пред мащабно обществено недоволство, предизвикано от беззаконията и загубената война. Двамата руски офицери са принудени да апелират пред партийните водачи за толерантност към кабинета Михайлович – Ристич в името на голямата национална амбиция – независимостта, но сами се убеждават, че правителство е непопулярно и слабо. Сръбските министри подготвят 70-хилядна армия с намерение да превземат Видин, където Осман паша има значителни

запаси от оръжие. Полк. Катарджи, роднина и доверен офицер на княза, споделя с Церетелев, че има заповед армията да е готова за война до началото на септември. Въпреки руската финансова подкрепа липсват пушки и снаряжение, а в сръбската армия няма изобщо санитарно обслужване.

Ожесточените боеве между руски и турски войски на север от Балкана и продължителната обсада на Плевен принуждават царското правителство настойчиво да търси съдействието на Сърбия. Осем пъти руската дипломация предлага на княз Милан Обренович да се включи с армията си във войната, но едва на 1 декември 1877 г, когато съпротивата на Осман е сломена, Сърбия става съюзник на Русия. Но сръбските части воюват за превземането само на онези територии, които Белград очаквал, че ще успее да присъедини като постави и Русия, и Турция пред свършен факт.

Естествено през есента на 1877 г. сръбското правителство е подложено на силен дипломатически натиск. Андраши заплашва, че ако Сърбия започне войната срещу Турция, то Австро-Унгария ще окупира веднага Босна. Той предупреждава и Русия, че ако нейни войски влязат в Сърбия с какъвто и да е мотив, това ще бъде нарушение на договорите. Чрез своя дипломатически агент в Белград Англия енергично настоява Сърбия да не се намесва в руско-турската война и определя подобно поведение като вероломство. Италия проявява политическа ревност и заявява решението на правителството да не съдейства на сърбите за териториално разширение дори при военни успехи на тяхната армия. Натиск върху Белград за ненамеса оказва и Високата порта.

Войната с Турция е истинско изпитание за черногорския княз и неговата малка армия. На карта е поставено съществуването на планинската държава в Западните Балкани. Нейните жители воюват храбро и въпреки военното превъзходство на турската армия принуждават Високата порта да започне преговори за мир. На 18 февруари 1877 г. в Константинопол пристигат двамата черногорски пратеници Божидар Петрович и Станко Радонич. От името на княза те предявяват искания за Никшич и равнината около града, както и за пристанище на Адриатическо море като териториална компенсация. Високата порта отказва да отстъпи на Черна гора исканото пристанище Спич и им предлага като компенсация друг вариант.

Преговорите между Черна гора и турското правителство не дават резултат, тъй като долната палата на турския парламент не приема исканията за територии, а според новоприетата конституция Сената не може да приеме решение, което е отхвърлено от депутатите. През април 1877 г. двамата черногорски пратеници напускат турската столица без да са договорили условията за мир и практически военните действия се подновяват. През пролетта на 1877 г. Черна гора е подслонила 60 хиляди бежанци от Херцеговина, армията е уморена, липсват хранителни продукти, съществува реална опасност турците да влязат в столицата Цетине.

Високата порта бърза да приключи с войната в Черна гора до преминаването на река Дунав от руската армия. Командващият Сюлейман паша разполага с 52 хилядна войска срещу 17 хиляди черногорци. Той се насочва към Никшич, за да

снабди с продоволствие защитниците на тази крепост и да я освободи от блокадата, която черногорци подготвят. Те нямат представа за внушителната армия, която Сюлейман паша оглавява. В началото на войната Черна гора разполага само с 16 оръдия и в 10-те денонощия боеве срещу турския командващ през юни страната изпада в критично положение. След като са воювали в Херцеговина към Черна гора настъпват още две турски армии, оглавявани от Али Саиб и Махмед Али.

Оказва се, че освен значителната турска армия черногорци имат и друг противник – дипломатическите агенти от Австро-Унгария и Италия. Те уговарят княза да не провокира турците, тъй като се очаква Русия да сключи мир с Турция на базата на приетите от конференцията в Константинопол решения. Като солиден аргумент за своята версия те сочат, че Русия и Турция търсят приемливо за двете страни споразумение и че забавянето на военните действия съвсем не е случайно. Всъщност и на двамата дипломати, както и на правителствата, които представляват, не им харесва независимата позиция на Черна гора.

Дипломатическите агенти Темел и Дурандо замислят и друга комбинация, за да сплашат черногорския княз и да го заставят да сключи мир с тяхно посредничество. Те усърдно разпространяват слуха, че турците са решени да отстъпят България, за да приключат войната с Русия, но да накажат Черна гора и да си запазят крайбрежието на Адриатика. Князът не се поддава на внушенията и отказва преговори с Високата порта. Спасението на черногорци идва от руското настъпление на Дунавския фронт, което принуждава Високата порта да изтегли спешно армията на Сюлейман, за да защити позициите си в Балкана и да обезпечи турската столица.

Противно на очакванията Румъния, князът и правителството не се възползват от въстанията в Босна и Херцеговина, за да предявят претенции към Високата порта и да подготвят реализирането на националните си приоритети. Румънският кабинет подхожда към събитията в Западните Балкани много предпазливо и не подкрепя материално въстаналите, а румънски министри правят „успокоителни декларации“ по отношение на Турция пред чужди дипломати. Но у последните се формира съмнението, че в поведението на румънските власти се крие „някаква мистерия“. Безспорна е констатацията, че румънската армия е в много добро състояние, със завършено комплектуване на пехотата и нейното командване. Но тя остава пасивна въпреки агресивното и дори безцеремонно поведение на турците към съседите си на север от река Дунав. Освен турските военни кораби, закотвени в Русе и Тулча, се появяват блиндирани съдове срещу румънските градове Гюргево, Галац, Браила и Измаил.

Румъния остава неутрална и при започването на военния конфликт между Турция и двете малки балкански княжества Сърбия и Черна гора. Неофициално тя дава възможност през нейна територия да преминат няколко хиляди руски доброволци на път за Сърбия, както и транспортите с руско оръжие, обезпечени от славянофилските дружества. Въпреки многократните предупреждения и заплахи на европейските кабинети, Румъния се отнася много толерантно към активността на българските комитети. Позицията на Румъния се оказва от съществено значение не само за нейните

непосредствени съседи, но и за реализирането намеренията на Русия, Турция и останалите Велики сили.

През есента на 1876 г. румънският премиер Йон Братиано пристига в Крим и се среща с руския цар, Горчаков и Игнатиев. При разговорите се обсъжда възможността за преминаването на руската армия през румънска територия при евентуална война с Турция. За уточняване на конкретните елементи на руско-румънското споразумение, в Букурещ е изпратен съветникът в посолството в Константинопол Нелидов и при тайните преговори са подготвени две конвенции – политическа и военна. Но с мотива, че Нелидов няма официални пълномощия, Братиано отказва да ги подпише. Такива са изпратени на дипломатическия агент на Русия в Букурещ барон Стюарт, но тъй като князът и Братиано постоянно отлагат, то и Русия не бърза с подписването.

Всъщност мудността на румънското правителство е само привидна. То осъществява дипломатически сондажи в големите европейски столици, за да проучи най-благоприятните възможности за провъзгласяване независимостта на княжеството. За да попречат на преминаването на руската армия през тяхна територия, румънските министри са готови да обявят официално неутралитет, но подобна идея не впечатлява нито Англия, нито Германия. Опитите на княза да търси съдействие по линия на роднинските връзки в Берлин не дават положителен резултат, тъй като Бисмарк категорично не желае да влошава отношенията си с Русия. Преговорите директно с Високата порта премиерът Братиано счита като последен вариант за отстояване интересите на страната без война и изпраща брат си Димитре на Цариградската конференция с мисия да склони Великите сили и Турция да признаят статута на „постоянен неутралитет“ за Румъния. Той преговаря и за промяна на общата румъно-турска граница в устието на река Дунав, но получава обезкуражителния отговор от участниците в конференцията, че тези въпроси не са от тяхната компетентност.

Повлиян от внушенията на Австро-Унгария и Германия, че се очаква оспорвана война с непредвидими усложнения, румънският княз не прикрива колебанията си дори открито заявява, че се отказва от съвместни действия с Русия. Едва през март 1877 г. царското правителство узнава конкретните условия, които румънският кабинет поставя за подписването на военна конвенция и регламентирането на всички детайли в конфликта с Турция. Князът и Братиано са готови да подпишат най-малко две седмици преди да се обяви войната, за да разполагат с време за призоваването на армията и свикването на извънредна сесия на парламента. Към Русия са отправени искания за оръдия, торпеда и коне. Междувременно през май 1877 г. Румъния провъзгласява своята независимост, а нейната армия проявява завидна храброст и решително допринася за превземането на Плевен.

Единствената независима балканска държава тогава Гърция не остава изолирана от общия порив на балканските нации за окончателното отхвърляне на чуждото господство. Политическите партии единодушно издигат искания за териториално разширение на север и присъединяване на Епир, Тесалия и Македония. В началото на Източната криза опитният политик Трикупис обявява, че Гърция ще се съобразява с политиката на Русия, но преди началото на Руско-турската война се отказва от съвместни действия с руската армия. Влиятелната и заможна гръцка колония в турската

столица обвинява руското правителство, че се стреми да стигне до Солун и Егейско море като прегради пътя на елинизма с помощта на българите.

Повлияни от схизмата и българо-гръцката църковна разпра, гръцките политици разпалват националистическите страсти в страната до краен предел. „Всичко или нищо“ е девизът на Трикупис, който цели популярност, но не ангажира страната във война срещу Турция. Гръцките министри следват съветите на английската дипломация и въпреки войнствените декларации остават безучастни свидетели на турското поражение. Гръцките войски навлизат на турска територия в самия край на войната, което дава повод на руския цар да изрази иронично съжаленията си пред гръцкия крал, че започва войната тогава, когато Русия вече я приключва.

Въстанието в Босна и Херцеговина, драматичните събития в България през 1876 г. и сръбско-турската война радикално променят обществените настроения в Османската империя. Активизирането на християните в империята на султана и усилията им да си обезпечат независимост предизвикват силно раздразнение сред всички слоеве на мюсюлманското население. Критично се оказва и финансовото положение на Високата порта през лятото на 1876 г. и службата за лихвите и амортизацията на турския дълг отлага плащанията „за по-добри времена“. Към мюсюлманите са отправени патриотични апели за парични помощи и европейските консули съобщават, че богатите граждани се отзовават с различни суми. Създава се дори впечатление, че това ще бъде един нов данък и че установената в епохата на величието на Турция данъчна система ще се опрости.

В такава обстановка на несигурност, на обществени безредици и засилено недоволство в турската столица на 30 май 1876 г. султан Абдул Азис е свален. Група съмишленици на Мидхад паша умело се възползват от непопулярността на владетеля и поставят на престола психически болния Мурад V. Династичната промяна вероятно е осъществена със знанието и одобрението на английската дипломация, тъй като в една от телеграмите си от тези дни френският посланик Бургоан съобщава на външния министър в Париж: „английския посланик не скрива задоволството си“. Посланикът докладва и за общото желание да се установи контрол върху разходите и да се обезпечи сигурност за функционерите на държавата срещу срамните и безкрайни капризи на турските министри. „Човекът, който ръководи общественото мнение и чието име е във всички уста като бъдещ спасител на Турция, е бившия Велик везир – Мидхад паша – пише френският дипломат. „Ако този термин би могъл да се употреби за един турчин, той е един идеолог.“

Не е случаен фактът, че тъкмо в такъв момент Мидхад е назначен за министър без портфейл. Той принадлежи към партията, формирана от влиятелни личности в турското общество и техни симпатизанти, които се обявяват открито за едно ограничаване на авторитарния режим. Те намират насърчение във всички онези държавни актове, издадени след натиск и политическо влияние на западните държави през XIX век. Тяхната програма, неясна по характер, но с либерално съдържание, се оказва привлекателна и спасителна за Империята в представите не само на функционерите на Високата порта, на висшите офицери и религиозните водачи. От всички турски

реформатори по това време Мидхад е най-авторитетен с идеите си за обновяването на обществените структури и отхвърляне настойничеството на Европа. Чувството за накърнено национално достойнство е било силно изявено и в предишните десетилетия, но в годините на Източната криза то завладява всички социални слоеве на столицата и се конкретизира в общо желание да не се допуска чужда намеса. Това желание става характерна черта на ситуацията: в двореца, на Високата порта, в джамиите, навсякъде, където се обсъжда общественият живот, то се проявява с голяма активност. Митхад и неговите съмишленици са обявени за представители на нацията и от тяхната инициатива се очаква удовлетворяване на националната гордост.

Новите турски министри замислят спасяването на империята с прокламирането на конституционен режим, равенство на нациите и провеждането на реформи. Едно силно послание да се спре упадъкът, безредиците и ограбването на хазната завладява армията, религиозните среди и политическите структури. Формира се своеобразно обществено мнение, непознато дотогава в Ориента, което разполага с печатни издания, с клубове и места за дискусии, с Национална гвардия и оръжие, раздавано със съгласието на правителството. Аспирациите на това ново обществено течение са със силен патриотичен заряд и в дните на провеждането на Цариградската конференция турците повече говорят за купуваните от Англия броненосци, за немските стоманени оръдия и за многолюдната армия, която набират от всички краища на империята. Те имат нереално високо мнение за силата и храбростта на своята войска, без да отчитат слабостите на Генералния щаб, ниското образователно ниво на офицерите и отсъствието на функциониращи административни служби.

Търсейки причините за неотстъпчивостта на висшите турски функционери по време на Цариградската конференция в края на 1876 г., европейските дипломати определят Мидхад като вдъхновител на съпротивата срещу Европа. Негова е идеята за конституционен режим и ограничаване пълномощията на султана, той има решаваща роля за активизирането на националните страсти и религиозните чувства на мюсюлманите. Като Велик везир Мидхад не приема уверенията, представени му от името на шестте Велики сили за автономията на Босна, Херцеговина и България, че тяхното предложение е съобразено и с интересите на Турция и са единственото средство, за да се излезе от едно изключително критично положение. Оказва се, че Митхад е склонен на незначителни отстъпки, които не задоволяват нито населението на въстаналите провинции, нито европейските кабинети. „Великият везир ми обясни – съобщава френският посланик Бургоан, – че в действителност Русия иска да създаде малки славянски държави по примера на Сърбия. Малко по малко те да се еманципират и да се отделят от Империята.“ Подобен вариант Митхад не желае да допусне.

При тази безпрецедентна неотстъпчивост на турските министри възниква основателният въпрос защо след Кримската война силите успяваха да се споразумеят с Високата порта за променения статут на Сърбия и Румъния, както и за реформите в Крит и Ливан? Оказва се, че в годините на Източната криза (1875–1878 г.) обществената атмосфера в Турция радикално се променя. През 50–60-ти години на XIX век

Европа влияе на турското правителство напълно свободно при вземането на решения като не се опасява за впечатлението, създавано от неговата политика. Тогава е било необходимо само съгласието на султана и неговите министри за провъзгласяването на административни, финансови и социални промени.

Събитията на Балканите предизвикват едно национално и религиозно подстрекателство, създадено от спонтанността на общественото чувство и от окуражаването на правителството. Заимстваните от Европа елементи на конституционализъм и вложени по внушение на младотурците в новата конституция не променят съществено съществуващите структури, тъй като самата младотурска партия не е изоставила нищо от традициите на миналото. Предпазните мерки, взети при съставянето на конституцията, да се запази превъзходството на мюсюлманския елемент е доказателство за това. Не е без значение, че турското правителство съзнателно преувеличава ролята на общественото мнение, макар че министрите вече не са така независими, както техните предшественици. Всяко по-важно решение се взема вече от Съвет, в който заедно с Великия везир и министрите заседават религиозните водачи и влиятелни политически фигури. За да провали конференцията Мидхад свиква Големия диван, пред който са обявени исканията на Силите. Събират се 237 души, между които и осем българи. Естествено те отхвърлят обсъжданите предложения.

Конференцията в Константинопол приключва официално своята дейност на 20 януари 1877 г. Няколко дни по-късно посланиците на шестте Сили напускат турската столица в знак на протест срещу нежеланието на Турция да приеме предложенията на Европа. Ето как Шарл Муи, шарже д'афер на френското посолство, описва тези събития в спомените си: „Това приключване бе прието от политическите кръгове и от населението на Константинопол с една малко престорена радост, която не можеше да ни изненада. Конференцията беше много непопулярна: мюсюлманите и Портата виждаха в нейното разпускане един истински успех и тяхното освобождаване от опекунството на Европа; християните от различни нации показваха едно подобно задоволство, най-напред, за да не бъдат заподозрени в съучастие с чужбина, а впоследствие, защото реформите, предлагани от нас, не ги интересуваха всички тях, тъй като бяха предназначени само за славяните, най-сетне защото повечето от тях се ласкаеха наивно, че ще могат да извлекат някаква полза от прилагането на конституцията. Впрочем поздравяваха се открито, както в Пера, в Галата и във Фенер, както и в Стамбул, че са се освободили от една асамблея, която от два месеца турският печат, ораторите по улиците и в джамиите, съветниците на правителството и студентите, агитаторите от всякакъв характер, обявяваха, кой от кого по-добре, за досадна и арогантна. Изглежда бяха забравили заплашителната сянка на Русия, която се изправяше на северната граница, изолацията на Турция, опасните възможности на бъдещето. Когато г-н Бургоан ме акредитираше при Мидхад паша, ние забелязахме величествена недружелюбност в тази личност: той се рееше със спокоен поглед над мирните райони на града. В Константинопол групи хора гледаха с весело и почти наркозно любопитство последователното заминаване на корабите, които отвеждаха посланиците и чиито флагове се изгубваха един след друг, като последната надежда на мира, в мъглите на Мраморно море[12].

Два месеца по-късно руският дипломат Нелидов съобщава в Петербург: „безумен водовъртеж увлече Турция; има партия, която се стреми към войната; глухи към гласа на разума, турците очакват нападение от североизток.“ Това е обобщение на признанията на турския външен министър за безпомощността и нерешителността на министрите, изправени пред възбудата на общественото мнение, заплахите на партията на действието, войнствените настроения в двора и от патриотичните манифестации на турските депутати.

През есента на 1876 г. руският цар отправя ултиматум на Високата порта да прекрати военните действия срещу Сърбия и предизвиква с този акт въодушевление във всички съсловия поради увереността, че без въоръжена намеса на руската армия положението на балканските християни няма да се подобри. На слуховете за външен заем, подготвян от царското правителство, обикновени граждани простодушно декларират, че „за святото дело пари ще се намерят и в Русия“. Еуфорията завладява цялото общество и решително повлиява на колебаещото се царско правителство. На 6 декември Александър II обявява, че е загубил надежда за мирен изход и че „без завземането на България от руските войски не може да има удовлетворително решение“.

Между интересите на самодържавието и обществото в Русия има съществени различия, но за обявяването на войната съществува единодушие. Емигрантският вестник „Общо дело“, издаван в Женева от руски либерали, определя войната срещу Турция като „един порив на обществото“ (9.7.1877 г.). От април 1876 г. руските вестници публикуват стотици статии за Априлското въстание, неговото потушаване и събитията на Балканите, които предизвикват такава активност у обикновените граждани, каквато Русия не познава от войната срещу Наполеон I през 1812 г. В писмо на славянския лидер Иван Аксаков от Москва до ген. Черняев в Сърбия от лятото на 1876 г. е отразена благородната треска за помощ, обхванала страната. „Повтарям – пише Аксаков, – че руското общество се интересува от българите не по-малко , дори повече, отколкото от сърбите. С българи тук е пълен Университета, те много добре се учат“.

Интерес заслужава и анализът на засиления обществен интерес към Балканите, публикуван в емигрантския вестник „Вперед“ по повод началото на войната. Авторът не търси причините за съчувствието само в общата религия и близките езици, на балканските славяни и Русия, а го обяснява с универсалното право на притеснените да се противопоставят на притеснителите. „Руският човек, независимо дали е интелигент или е от народа, знае или в крайна степен смътно чувства, че той вечно е бил ограничаван и притеснен. Никога той не е можел ни да говори, ни да мисли, ни да диша свободно. И изведнъж с разрешение на началството той може да изкаже своето съчувствие на други потиснати, на други притеснени, които са решили да имат политически живот и да се борят срещу притеснителите“ – пише в статията.

Според автора, такава е политическата атмосфера във Франция в края на XVIII век, когато на поданиците на Луи XVI е позволено да съчувстват на Джордж Вашингтон и Бенжамин Франклин, като изпращат хора от своята среда да се бият

за свободата и независимостта на 13-те английски колонии срещу метрополията Англия. Тези свободи не са гарантирани и не съществуват във Франция на „стария режим“, както и в царска Русия. Но на руснаците през 1877 г. е позволено не само открито да съчувстват на въстаналите срещу султана, но и да се бият за свободата, която липсва в „собствения им дом“. Такъв анализ на непознатата до тогава обществена еуфория има своите разумни основания, тъй като мнозина в Русия се опитват да предвидят какви промени ще донесе войната от 1877 г. за конституционната уредба на империята.

Въпреки мащабните реформи и индустриализацията през 60–70-те години на XIX век в общественото развитие на Русия съществуват сериозни противоречия. Реформите се провеждат по желание на царя, но противниците им са много и в различни слоеве на обществото. Ето защо с подкрепата на националните амбиции в армията и обществото Александър II се стреми да утвърди своя авторитет. В поверителните доклади на губернаторите до царя е единодушна констатацията, че общественото внимание е фокусирано към Балканите и Мала Азия, че новините от фронта се разпространяват с невероятна бързина, а войната е толкова популярна, че „не се чува нито едно оплакване или желание за скорошен мир“. Успехът на руси и румънци при Плевен предизвиква „неописуем възторг и всеобщо ликуване“.

Особеност на руския държавен бюджет тогава е хроничния дефицит и държавния дълг на страната достига 1,8 млрд. рубли. Войната с Турция изисква огромни средства и след обявяването на манифеста на Александър II започва кампания за набирането им. Първа дарява 1 млн. рубли Градската дума в Москва, последвана със същата сума от съсловието на московските търговци, от граждани на Тула, Курск и други градове. Пари за болни и ранени войници се събират в църквите, на специално организирани концерти и от славянофилските общества. Руската императрица Мария Александровна (1824–1880 г.) подарява 25 хиляди сребърни рубли за Черна гора. В отговор на този великодушен жест князът на малката балканска държава доверява на руски дипломат – „никога не съм обичал толкова руснаците, колкото сега“.

През XIX век Русия е класическа военна империя – 70 години през това столетие тя воюва; четири войни с Турция, три с Франция, две с Персия, по една с Англия, Швеция и Сардиния. Царското правителство потушава две полски въстания, завоюва Средна Азия, организира военна експедиция в Кавказ и Китай. При Николай I руската империя се приема като могъща държава, способна да диктува своята воля на другите. Но след Кримската война стремежът на Русия да играе ролята на Велика държава и необходимостта да поддържа своето военно могъщество не са обвързани с нейните стопански възможности и изискват все по-голямо финансиране. В края на XIX век Русия харчи за армията и флота 25–33 % от доходите си, приблизително толкова, колкото и големите държави в Европа. Но годишният доход на глава от населението в Англия е четири пъти по-голям от този в Русия., във Франция – три пъти, а в САЩ – пет пъти.

До началото на войната от 1877–1878 г. финансите на Русия са временно стабилизирани, но страната вече има 20 външни заема от немски и френски банки.

По това време половината от доходите са предназначени за издръжка на армията и погасяване на заемите. Войната с Турция изправя Русия пред финансова катастрофа. Парадоксално е, че дори и при този платежен дефицит, руско-турската война е първата в историята на Русия, която започва въпреки волята на императора и на мнозинството от министрите, които отстъпват под силното въздействие на общественото мнение[13].

Руската армия е радостно посрещната в Яш, хърватите благославят руското оръжие, а на остров Крит са готови да въстанат, без да се съобразяват с намеренията на гръцкия кабинет. От Свищов майката на Иван Шишманов му пише във Виена, че в града жените и децата са обрали всичките цветя за посрещането на руската армия. Цяла Чехия отбелязва падането на Плевен, но поляци и унгарци остават равнодушни към руските победи. Унгарски студенти събират пари и подаряват сабя на Осман паша. Руският посланик в САЩ Шишкин съобщава, че във Вашингтон предварително пресмятат огромните изгоди, които могат да получат търговията и промишлеността на страната, ако Англия обяви война на Русия и се ангажира в подобна рискована акция, която би я лишила от монопола си в световната търговия. Започнала под силното въздействие на руското обществено мнение, войната от 1877–1878 г. размеси идеализъм, жертвоготовност и славянски симпатии с икономически интриги и политически сметки.

До началото на Източната криза голямата и мащабна цел на балканските нации да отхвърлят окончателно чуждото господство затъмнява противоречията на техните правителства, издигнали оспорвани териториални претенции. В Гърция обявяването на Санстефанския договор предизвиква „масова психоза“ и „демонстрация на неистова злоба“ по отношение на българите заради исканията за Македония. В Белград създаването на Санстефанска България се посреща като „национална катастрофа“, а руският консул в сръбската столица е шокиран, че не го поканват на благодарствения молебен и че на тържествата по случай провъзгласяването на независимостта ролята на Русия не се споменава. Силно недоволство от Сан Стефано демонстрира и румънския кабинет, който мотивира антируското си поведение с накърнените национални интереси. Букурещ не желае да отстъпи Южна Бесарабия и дори не спестява заканите да я защитава с дипломатически и военни усилия[14]. В този смисъл има основание твърдението на канцлера Бисмарк: „Разрушаването на Турция няма да даде нова сила на Русия; при турското господство всички малки княжества по Дунав ще търсят подкрепа от нея и всички балкански християни бяха в ръцете на Игнатиев.“

Руската дипломация опознава в детайли амбициите на балканските политически лидери за територии със смесено и неоднородно етнически население, за незавършеното национално обединение на сърби и гърци, но съзнателно създава единно българско княжество, което повтаря приблизително границите на Екзархията. Подценявайки ревността на българските съседи, Русия увеличава бързо противниците на Санстефанския договор и ограничава възможностите за неговото реализиране. В

представите на руското правителство Санстефанският договор възстановява неговия накърнен престиж в Европа и е своеобразен реванш за унижението от 1856 г.

БЕЛЕЖКИ

[1] **Виноградов, В. Н.** Южные славяне: от статуса турецкой раии к возрождению государственности, сп. Славяноведение, 2004, т. 5, с. 3; **същият,** Восточный вопрос и Балканы, сп. Новая и новейшая история, 1981, т. 6, с. 61–79; **Bogdan, H.** Histoire des pays de l'Est. Des origines a nos jours, Paris, 1990; **Castellan, G.** Histoire des Balkans XIV–XX s., Paris, 1991; **Nouzille, J.** Histoire de frontiйres. L'Autriche et l'Empire Ottoman, Paris, 1991.

[2] **Nouzille, J.** Histoire..., p. 66.

[3] **Виноградов, В. Н.** Восточный вопрос..., с. 66–67.

[4] **Исламов, Т. М.** Империя Габсбургов. Становление и развитие XVI– XIX вв., Новая и новейшая история, 2001, т. 2, с. 21.

[5] **Виноградов, В. Н.** Дипломатия Екатерины Великой, Новая и новейшая история, 2001, т. 3, с. 131.

[6] „Османската империя в нейните сегашни граници е необходим елемент за запазване равновесието между европейските държави" – е записано в договора. Цит. по В. Н. Виноградов, Берлинский конгресс 1878 перед судом истории, сб. Великите сили и Балканите в ново и най-ново време, С., 1985, с. 112.

[7] **Бамберг, Ф.** Източният въпрос, С., 2003, с. 287–290; В. Н. Виноградов, Россия и обединение румынских княжеств, Москва, 1959; **Гросул, В. Я., Е. Е. Чертан.** Россия и формирование независимого государства, Москва, 1969; **Kellog, F.** The Road to Romanien independence, 1995, West Lafaette.

[8] **Киняпина, Н. С.** Външната политика на Русия през XIX в., С., 1980, с. 275–296.

[9] **Виноградов, В. Н.** Николай I в Крымской ловушке, Новая и новейшая история, 1992, 4, с. 34.

[10] **Йоцов, Д.** Граф Игнатиев и нашето освобождение, С., 1938, с. 60–68.

[11] **Золотухин, М. Ю.** Русско-австрийские перегаворы в 1875–1877 гг. Вокруг новых границ на Балганах, Bulgarian Historical Review, 1998, t.1-2, p. 143.

[12] **Ch. De Моїу,** Souvenirs et causeries d'un diplomate. Paris, 1909, p. 54–54.

[13] **Юровский, В. Е.** Кризисы финансовой системы Российской империи в XIX веке, сп. Вопросы истории, Москва, 2001р т. 2, с. 33–43.

[14] **Виноградов, В. Н.** Русско-турецкая война 1877–1878 годов: военный триумф и драма умиротворения, сп. Новая и новейшая история, 2007, 6, с. 20–21.